

Om plåttaket på Ekolsunds slott och något om den svenska takplåtens historia

JOHAN DELLBECK

Skivor av järnplåt från Ekolsunds slotts ombyggnad på 1740-talet. UM41345. Plåtskivorna togs till vara av Upplandsmuseet vid den yttre renoveringen av slottet 2007. Foto Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Bilden visar tre skivor av smidd järnplåt som varit en del av taktäckningen på Ekolsunds slott. Till skivorna hör även de fästbleck som var spikade i undertaket av bräder och som falsades ihop med plåtskivorna. Plåten är tillkommen omkring år 1740 när slottet byggdes om efter ritningar av arkitekten Carl Hårleman och fick den karaktär som i huvudsak bevarats till våra dagar. Plåtarbeten av något slag förekommer idag på nästan alla hus. T.ex. hängrännor, fönsterbleck eller överbeslag på skorstenar. Till största delen utförs dessa arbeten än idag på ett traditionellt hantverksmässigt vis. Denna artikel ska handla om när plåttaket på Ekolsunds slott byttes ut, samt något om plåttakens och plåtslageriets historia i Sverige.

Ekolsunds slott

Ekolsunds slott är ett av de mer betydelsefulla 1600-talsslotten i Uppland. Dess äldre historia präglas av höga men sällan förverkligade ambitioner. Slottets föregångare var en medeltida kungsgård som donerades av Gustav II Adolf till fältmarskalken Åke Tott, vilken planerade att uppföra ett stort slott som skulle bräcka alla samtida adelsslott. Tott kallade 1637 in fransmannen Simon De la Vallé för att upprätta ritningar till detta slott. De la Vallé lade upp en storslagen generalplan med två L-formade byggnader förenade

av en portbyggnad i mitten, en stallgård på baksidan och en lustträdgård ned mot vattnet. När Tott dog 1640 hade endast den norra L-formade byggnaden hunnit uppföras. På 1660-talet byggdes det södra L-formade huset av dåvarande ägaren Klas Tott, som hade anlitat Nikodemus Tessin d.ä. för att upprätta ritningar. Byggnaden försågs med ett svängt säteritak, precis som på Drottningholms slott. Omfattande arbeten med vattenkonster i trädgården utfördes också men allt avbröts när Klas Tott avled 1674. Efter det drogs godset in till kronan i den stora reduktionen. Ekolsund kom därefter att vara i kunglig ägo i hundra år. År 1716 förlänades slottet av Karl XII till hans svåger, den blivande Fredrik I. På 1730-talet byggdes slottet om efter arkitekten Carl Hårlemans ritningar. Det var då de båda slottsbyggnaderna försågs med en symmetrisk arkitektur med lisenindelade fasader ovanpå en rusticerad sockelvåning och brutna takfall täckta med falsad skivplåt. De båda flyglarna förenades med en halvcirkelformad stallänga i två halvor, den s.k. exedran. Under Gustav III:s tid tillkom de högklassiga interiörer i södra slottsflygeln som fortfarande är bevarade.

Renoveringen 2007

Sommaren 2007 genomfördes utvändiga underhållsarbeten på södra slottsbyggnaden

den på Ekolsunds slott. Då renoverades fasadputsen och takplåten. Fasaderna hade redan på 1970-talet avfärgats med gotlandskalk och getts en ny färgsättning inspirerad av hur slottet sett ut efter 1730-talets ombyggnader. Den här gången gjordes en konstvetenskaplig undersökning av de källor som kunde ge besked om slottets 1700-talsfärgsättning: räkenskaper samt äldre målningar av slottet. Tillsammans med analyser av befintlig puts och kalkfärg ledde denna undersökning till att en mer historiskt korrekt färgsättning kunde återskapas. Vidare reparerades plåttaket. Takarbetet hade hög prioritet. Plåten var kraftigt rostangripen och regnvatten läckte in. Redan 1991 hade takarbetena inletts med att de övre takytorna på slottets brutna sadeltak täcktes om med ny skivtäckning i småplåtformat lika det ursprungliga utförandet. 2007 fullbordades arbetena då även de nedre takfallen försågs med ny skivtäckning lika den ursprungliga. I samband med det målades takplåten med svart linoljefärg.¹

Slottets tak var täckt med smidd svartplåt, som kan hålla mycket länge under förutsättning att den behandlas och underhålls med rätt material. Därför var det tragiskt när takplåten 1969 målades med Hagmanit som på några år kom att orsaka irreparabla skador. Hagmanit är en asfaltmassa med asbestarmering. Asfaltmassan bubblade sig i värmen och bildade blåsor som så småningom sprack, varefter vatten trängde

in och snart var rosthålen ett faktum. Asfaltmassan var även mycket svår att avlägsna. Den blev under den torra ytan seg och klibbig och vare sig skrapning eller blästring fungerade tillfredsställande. Till råga på allt var den miljöfarlig eftersom den innehöll asbest. Läckaget hade även lett till rötskador på takkonstruktionen.

Mot bakgrund av att Ekolsunds slott utgör ett av länets främsta byggnadsminnen från 1700-talet sattes den kulturhistoriska ambitionsnivån mycket högt när det var dags att byta taktäckning. Eftersom det skivtäckta plåttaket har en så stor betydelse för det visuella intrycket av slottet var det mycket viktigt att den nya skivtäckningen kopierade den gamla, så väl vad gäller helheten som detaljer. Samma plåtformat som tidigare användes och detaljer som stånd- och hakfalsers mått samt vulstlist, taksprång, fotrännor, rännkrokar och beslagning av takfönster mm kopierade det gamla utförandet.

Den enda skillnaden var att den nya skivtäckningen gjordes av kallvalsad, förzinkad stålplåt. Smidd svartplåt har knappast tillverkats sedan 1800-talets första hälft.

Även stuprören renoverades och försågs med nya vattkupor och knän med falsade, skarpa vinklar. De raka rörlängderna byttes till stor del ut. Stuprören målades med ljusgrå linoljefärg lika den ljusgrå fasadputsen.

Bilden visar slottet våren 2007 och dess norra sida där renoveringen ännu ej påbörjats. Ställningar är resta på västra gaveln. Det övre flacka takfallet samt skorstenarna täcktes med ny plåt redan 1991. Det nedre takfallet har kvar plåten från 1700-talet. DIG002265.

Järnplåt som taktäckningsmaterial

Vid sidan om tegelpannor så är falsad järnplåt det specifikt svenska taktäckningsmaterialet under en stor del av 1800- och 1900-talet. Om man tittar ut över takåsarna i t.ex. Gamla stan i Stockholm så präglas

taklandskapet nästan uteslutande av svartmålad järnplåt.

Smidd järnplåt har en lång historia i Sverige. Smidet skedde tidigast för hand och senare med vattenhjulsdrevena hammare. I äldre tid satte kvaliteten på ämnesjärnet och storleken på råämnet,

Närbild på den gamla plåttäckningen från 1700-talet. Här ses hur den Hagmaniten bildat en tjock skorpliknande yta. Plåtskivorna är ca 60x45 cm stora och har liggande hakfalsar i en tämligen rak linje parallell med takfoten. DIG002287.

osmund, gränsen för hur stora plåtar som kunde tillverkas. Under medeltiden tillverkades plåtar av 10–15 cm bredd som återfinns på bl.a kyrkdörrar och sakristiedörrar. De äldsta härrör från 1200-talet.

Det första mer bruksmässiga smidet av järnplåt i Sverige, med vattenhjulsdrevena

hammare, skedde i mitten av 1500-talet på Stensta bruk i Fellingsbro socken, Västmanland. Det anlades som kronobruk år 1548 och var i drift fram till 1826. Plåt-smidet skedde i tre steg. Ämnena smiddes först under urvällshammaren, varefter de uttänjdes till tunn plåt i bredhammaren.

Sedan slätades de ut under planhammarren. I sista och tredje steget var plåtarna travade på varandra, 6-8 stycken, till en så kallad stört. Denna trestegsprocess kom att bestå även när hamrarna i början av 1800-talet ersattes av valsverk.

Det äldsta kända exemplet på att järnplåt använts till taktäckning i Sverige kommer från slutet av 1500-talet. Stockholms slott byggdes om och till av Johan III som strävade efter att ge slottet ett enhetligt yttre. De gamla taken av trä, näver och torv skulle ha ersatts av koppartak men då detta var för dyrt använde man sig i stället av bly och järnplåt som målades i en enhetlig färg. Vid denna tid var järnplåt dock något mycket exklusivt och taket på Stockholms slott fick inte många efterföljare. Ännu under slutet av 1600-talet var taktäckning med järnplåt ovanligt. Till exempel var taken på de stora adelsslotten Sjöo och Mälsåker från 1670-talet täckta med spån och inte plåt.

Det var först på 1700-talet som det började bli mer vanligt med skivtäckta plåttak. På grund av det höga priset var det dock fortfarande ett exklusivt material och det var endast i högre ståndsmiljöer plåt användes till att täcka hela tak. I normala fall användes plåten mer begränsat till fotrännor, listavtäckningar och andra detaljer. När det brutna mansardtaket blev modernt på 1700-talet, vilket möjliggjorde en inredningsbar vind, kom ofta det övre, flacka takfallet att täckas med järnplåt.

På 1800-talet blev det vanligare med helt plåttäckta tak. Utvecklingen gynnades av smakriktningen i arkitekturen med Karl-Johan-tidens klassiskt inspirerade stil där flacka plåttäckta tak blev vanligt. Plåten blev också billigare när flera större valsverk anlades, med början i Klosters bruk i Dalarna 1809. Den smidda plåten kom därför snart att konkurreras ut av den valsade.

Svartplåt är benämningen på den järnplåt som inte är förzinkad eller galvaniserad. Namnet svartplåt uppkom i slutet av 1800-talet för att skilja den från den "vita" förzinkade plåten. I Sverige använde vi svartplåt längre än i övriga Europa. Förzinkad, galvaniserad, plåt började inte användas förrän i slutet av 1800-talet. Förzinkningen är ett sätt att göra plåten mer beständig mot rost. Till en början var zinkskiktet relativt tjockt eftersom plåten doppades i ett zinkbad. 1925 började man med elektrolytisk utfällning av zink på järn och då blev zinkskiktet tunnare. I början på 1900-talet började även den sinuskorrugerade plåten och pannplåten att användas allt mer och den var nästan alltid förzinkad.

Under hela 1700-talet och 1800-talets första hälft fanns det ett dominerande plåtformat för svensk plåt. Det angavs till 3 kvarter x en aln = $1\frac{1}{2} \times 2$ fot = 18 x 24 tum, vilket motsvarar 45 x 59 cm. Tjockleken på plåten varierade från drygt 1 mm ner till 0,8 mm. Tack vare de nya plåtvalsverken kunde man sedan till-

Slottets norra sida efter avslutad renovering hösten 2007. DIG002317.

verka större plåtar. Från mitten av 1800-talet blev det vanligt med 60 x 120 cm stora plåtar. Vid sekelskiftet 1900 var detta format det vanligaste. Plåten blev också tunnare, 0,7 mm.

På 1900-talet infördes den kontinuerliga bandvalsningen. Idag är den vanligaste tunnplåten tillverkad av 0,6 mm galvaniserad och plastbelagd plåt. Den är alltså färdiglackerad redan på fabriken. Plåten tillverkas i två meters bredd och levereras på stora rullar. Dagens plåttak är ofta bandtäckta, dvs ett enda långt

plåtband löper från taknock till takfot. Vid traditionell skivtäckning klipps plåten i mindre bitar.

Många av plåtslagarens verktyg är fortfarande traditionella. I verktygslådan kan man hitta knoster, klubba, plåtslagarhammare, olika typer av falsjärn, tänger och plåtsaxar. Bockningsmaskiner till förböckning av falsar har funnits sedan början av 1900-talet. Idag är det vanligt med falsmaskiner, men dessa undviks på äldre kulturhistoriska byggnader eftersom de ger ett stelt maskinmässigt intryck. Ett

hantverksmässigt tillverkat plåttak ger mer följsamhet och ledighet i utförandet.

Ända sedan 1700-talet har skivtäckning varit den vanligaste metoden att täcka tak med plåt. Vid det vanliga äldre formatet 45 x 59 cm lades plåten med långsidan längs med takfoten. När man gick över till det större formatet 60 x 120 cm övergick man till att lägga kortsidan längs med takfoten. Avståndet mellan stånfalserna blev däremot nästan det samma liksom takytans rytmiserade mönster. Tvärfalserna var tidigare i stort sett alltid lagda i en rak linje parallellt med takfoten. Senare på 1900-talet började man lägga hakfalserna förskjutna med en halv plåtlängd.

Noter

- ¹ Byggherre var den nuvarande slottsägaren Raija Ohlin. Takarbetena projekterades av arkitekten och professorn i restaureringskonst Jan Lisinski och plåtkonsult Rolf Svensson, Stockholm. Fasadarbetena projekterades av arkitekt Janusz Grenberger, Uppsala. Arbetena delfinansierades med statliga byggnadsvårdsmedel genom Länsstyrelsens kulturmiljöenhet. Entreprenör för plåtarbetena var Andréassons plåtarbeten AB, Uppsala, och för fasadputsen Tremans fasad AB, Hedemora.

Källor, litteratur

Upplandsmuseets arkiv

Vårdplan för byggnadsminnet Ekolsunds slott, , Trögds härad, Uppsala län.

Upprätad av Arksam, Stockholm, 1996.

Handlingar gällande tak-och fasadrenoveringen 2007.

Bedoire, Fredric, *Svenska slott och herrgårdar, en historisk reseguide*. Stockholm 2006.

Dellbeck, Johan. *Ekolsunds slott, Husby Sjutolfts socken, Enköpings kommun*.

Renovering av plåttak och fasadputs 2007.

Antikvarisk kontrollrapport över utförda arbeten. Upplandsmuseets rapportserie 2008:4.

Lisinski, Jan och Svensson, Rolf, "Plåtslageri" i *Hantverket i gamla hus*, Stockholm 1998.

Äldre järnplåtarbeten: en sammanställning av uppgifter ur äldre facklitteratur. Rapport: Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer 1979:5. Stockholm 1979.

Johan Dellbeck har arbetat som antikvarie på Upplandsmuseet från 1998 till 2009, men är nu anställd som byggnadsantikvarie på Bjerking AB, Uppsala